

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

130:4 • 2010

Bönder som värnare – beväpning, status och uppror

Feodala kontrapunkter i Europa i ett *longue durée*-perspektiv ca 1000–1800

Mathias Cederholm

Under medeltid och tidigmodern tid var bönder och allmoge i stora delar av Europa återkommande involverade i krigföring och militärt försvar genom uppbåd, gränsvärn, utskrivning och i andra former.¹ En principiellt intressant fråga är om och i så fall hur detta kom att inverka på hur man uppfattade överhetens ansvarsfunktioner och legitimitet rörande det militära värnnet.

I forskningen har bondeuppror och andra protester relaterats till att de hierarkiska relationerna mellan undersåtar och överhet uppfattades färgade av en kontraktsföreställning, eller en reciprocitet. Under särskilda förhållanden kunde dessa principer radikaliseras, och användas underifrån för att ifrågasätta överhetens sociala funktioner.² En av de viktigaste uppgifterna hos överheten, såväl kungamakt som adel, var enligt exempelvis den feodala ståndsideologin att leverera beskydd i olika former. Överhetens ansvar för freden, både den inre, rättstryggheten, och den yttre, det militära beskyddet, var också ett fundamentalt argument hos bönder och allmoge i den förmoderna politiska kulturen. I förlängningen leder detta till tanken att uppror mot överheten helt enkelt i vissa situationer ansågs som rättfärdiga av de delaktiga. Utifrån denna analys har olika europeiska

1. Denna artikel har utarbetats inom det forskningsinitierande projektet "Aspekter på bondevärn och uppbåd i europeisk politisk kultur i tidigmodern tid", med medel från Delegationen för militärhistorisk forskning (DMF).

2. Se diskussion med referenser i Mathias Cederholm, *De värjde sin rätt: senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland* (Lund 2007) s. 385f. Avhandlingen finns i fulltext på <www.lu.se/forskning/avhandlingar-och-publikationer> och <<http://books.google.se>>.

Fil. dr Mathias Cederholm, f. 1969, är verksam vid Historiska institutionen, Lunds universitet. Cederholm disputerade på avhandlingen *De värjde sin rätt* (2007) och har därefter ägnat sig åt forskning om bondeuppbåd och uppror under förmodern tid, om den tidiga reformationen i Norden samt om föreställningar kring modernisering under de postkoloniala ockupationerna i Irak.

Adress: Historiska institutionen. Box 2074, 220 02 Lund

E-post: Mathias.Cederholm@hist.lu.se

bondeuppror, andra oroligheter samt politisk och rättslig interaktion diskuterats.³

Man kan betrakta perioden 1000–1800 som en europeisk *longue durée* med ett stånd- och privilegesamhälle och en framväxande skattestat, där adelns privilegier, främst under systemets tidigare faser, motiverades av att adeln utgjorde en krigarklass. Detta bör ha spelat en ideologisk roll i samband med uteslutandet av allmoges och bönder från olika politiska rättigheter. Under tiden innan feodalismen var beväpning och politiskt deltagande utbrett bland "fria män" på många håll i Europa, och kopplingen mellan egenskaperna beväpning – deltagande – frihet var tydlig i europeisk politisk kultur seklerna innan år 1000.⁴ Med den franska revolutionen, och framväxten av medborgarbegreppet, värnpliktsarméerna och rösträttsrörelserna, återkom dessa kopplingar på bred front i Europa.⁵ Frågan blir alltså om detta mellanliggande *longue durée* var stabilt i ideologisk mening, eller om det kunde utmanas och ifrågasättas, då bönders och allmoges återkommande deltagande i krigföring egentligen stred mot vissa av ståndsideologins fundamenta.

På svensk och dansk botten kan vi exempelvis se att argument baserade på en reciprocitetsprincip utifrån militärt värn användes i argumentation mot adelns privilegier i samband med orostider under 1600-talet,⁶ och mot olika krigsskatter vid samma tid och även in på 1700-talet.⁷ Men hur såg detta ut innan de mer systematiska nationella utskrivningssystemen? Det finns anledning att diskutera om analysen av dessa allmänna principer kring reciprocitet skulle kunna fördjupas och ges ett diakront perspektiv. Här ska ges en utblick över olika upprorsrörelser i Europa under det långa

3. Cederholm (2007) s. 374–418 med vidare referenser.

4. Chris Wickham, *The inheritance of Rome: a history of Europe from 400 to 1000* (London 2010) s. 101, 214f, 519–523, 529f, 539; Philippe Contamine, *War in the middle ages* (Oxford 1984) s. 14f, 17–21.

5. Lars Ericson, *Medborgare i vapen: värnplikten i Sverige under två sekel* (Lund 1999) om Europa s. 22–36, om Sverige passim.

6. Johan Holm, "Formeringen av det svenska bondeståndet i riksdagen" i *Scandia* 68:2 (2002) s. 205–208. Om senare adelsfientliga strömningar se Martin Linde, *I fädrens spår? Bönder och överhet i Dalarna under 1700-talet* (Hedemora 2009) s. 105–110. Jmfr om Danmark, Leon Jespersen, "Bönder og ildvåben", i Peter Danielsson & Håkan Nordmark & Jan Samuelson (red.), *Att komma till tals* (Växjö 1999) s. 38–41, 45.

7. Bönder i vissa småländska häradar erhöll frihet från gårdsskatt kring 1612 med anledning av deras deltagande i stridigheter, Johan Holm, *Konstruktionen av en statsmakt: kungamakt, skatebönder och statsbildning 1595–1640* (Stockholm 2007) s. 159. Under 1710-talets oroligheter begärde bönder på flera håll skattefrihet med anledning av uppbädsplikten, Åsa Karlsson, *Den jämlike undersåten: Karl XII:s förmögenhetsbeskattning 1713*, (Uppsala 1994) s. 221.

skedet ca 1000–1800, där vi kan finna kopplingar mellan uppror och bönders militära deltagande, innan framväxten av nationella försvarssystem. Jag förbigår andra protesttyper som regelrätta soldatuppror, kollektiv uppbådsvägran eller individuell flykt från militär tjänstgöring, och fokuserar på bondeuppror där det framgår att ändrade villkor för militärt beskydd ingått i en process att underminera rådande resurskrav och legitimitetsformer hos herrar och överhet.⁸ En sådan översikt kan inte bli fullständig, men den kan ge infallsvinklar till frågor om relationer mellan sociala och militärorganisatoriska strukturer, och hur uppror och protester mobiliserades och formulerade krav i relation till bärande tanke kategorier i samhället. Fanns det särskilda element som tenderade att lyftas fram i den politiska kulturen när bönder var delaktiga i det militära värdet, och som kom till uttryck i samband med mer omfattande oroligheter?

Jag inleder med några iakttagelser från nordiskt håll kring 1500, för att fördjupa frågeställningarna. Sedan görs en inventering på europeisk nivå, först av de särpräglade förhållandena i östra Europa under tidigmodern tid, sedan av de mer svårfångade förhållandena i senmedeltidens västra Europa. Efter en sammanfattning där kronologiska aspekter beaktas, övergår jag till att samla upp och diskutera några tematiker som lyftes fram av de revolterande i denna typ av uppror. Sedan avslutas artikeln med en mer principiell diskussion kring ideologi, politisk kultur, *longue durée* och den långa europeiska feodalismen.

Skåne och Småland under tidigt 1500-tal

Min frågeställning är föranledd av resultaten i min doktorsavhandling om bondemotstånd i Skåne och Småland vid senmedeltidens slut.⁹ Böndernas framträdande militära roll under unionskrigen medförde en rad motsättningar gentemot kungamakt och länsherrar rörande skatter och rätt till beväpning. I regionen inträffade flera fall av utbredd skattevägran med hänvisning till att befolkningen var nödd att värja sig själv. Irriterade fogdar och Gustav Vasa själv kommenterade småländska bönders självbild som "bondefrälse" och stora krigare. Upproren i Småland mot Kristian II år 1521, och i Skåne 1523–1525 mot den nya regimen under Fredrik I,

8. Om flykt från militär tjänstgöring som en vanlig individuell protestaktion, se t. ex. Nils Erik Villstrand, *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av folket till den svenska krigsmakten 1620–1679* (Åbo 1992) s. 245–261. Kollektiv uppbådsvägran förekom under unionskrigen kring år 1500, Cederholm (2007) s. 138f., 310.

9. Cederholm (2007).

hade bland annat som målsättning att vidmakthålla allmän beväpning och omfattande skattebefrielser. Sammankoplandet av rätt till beväpning och skattevägran återkom under Dackeupproret. Det skånska upproret 1523–1525 och i synnerhet Dackeupproret riktade sig mot kronan och dess skatte- och kyrkopolitik men inbegrep en utpräglad adelsfientlighet, som härrörde från att kronan i respektive rike kommit att föra en adelsvänlig politik, genom privilegier och genom att i allians med adeln genomdriva nya resursanspråk på bönder och allmoge.¹⁰

Angående militariseringens vidare följdverkningar kan det vara värt att notera några andra aspekter som kan iakttas i dessa trakter. Gränsregionens bönder utverkade vid den aktuella perioden en del privilegier från kronan, främst på den danska sidan. Halland och Blekinge fick en långvarig generell skattenedsättning. Häradet Göinge utverkade privilegier som reglerade eller gav undantag från vissa avgifter, däribland en arvsavgift på landbogårdar. På flera håll i gränsregionen var städjans ställning svag och återkommande försvarades änkors rätt att överta landbogårdar, i Blekinge vidmakthöll kronans bönder under 1500-talet en rätt att överlåta gårdar utan ägarens medgivande. Under Dackeupproret lyftes frågan kring osedvanliga städjor som menades driva änkor från gårdarna. Vi möter också uttryck som pekar mot förekomsten av en materiell statuskultur hos bönder. I Dackeupprorets klagopunkter vände man sig mot hur fogdarna hyste hat mot vissas "goda" byggnader "på prääl och Wärn", och att allmogen inte unnades fina kläden av importerade tyger. Önskemålet att vidmakthålla en allmän beväpning kan alltså ha haft inslag av statusuttryck.¹¹

Det finns alltså anledning att beakta andra frågor, som kan ha haft ett samband med militariseringsaspekten. Därför, och som avgränsning, kommer jag utifrån iakttagelserna ovan att inrikta mig på ifall frågor om skatter, adelns roll, jordäggande/förfogande, statusuttryck och politisk kapacitet/frihet lyftes i samband med militarisering och upprorsrörelser i Europa.

Det bör påpekas att sambandet militarisering av bönder och uppror

10. Cederholm (2007) s. 95–98, 121–138, 229f., 249–260 passim. Om Dackeupproret även Lars-Olof Larsson, *Det medeltida Varend* (Lund 1964) s. 240f., 267, 272f., 301, 339, samt med fokus på kyrkopolitiska aspekter Martin Berntson, *Mässan och armborstet: uppror och reformation i Sverige 1525–1544* (Skellefteå 2010) s. 188–206, 238–251.

11. Se vidare Cederholm (2007) s. 150, 229f., 237, 340 not, 499–503, med referenser. Om Blekinge, se Karl Bergman, *Makt, möten, gränser: skånska kommissionen i Blekinge 1669–70* (Lund 2002) s. 66–69, 209–211. Om Göinges privilegier, se Stefan Persson, *Kungamakt och bonderät: om danska kungar och bönder i riket och i Göinge härad ca 1525–1640* (Göteborg-Stockholm 2005) s. 323–325, 353f., 361–363, 366–371 passim.

i ovannämnda exempel förefaller gälla under vissa förutsättningar eller under en övergångstid. I den finska delen av riket finner vi en rad likheter mellan oroligheterna i slutet av 1500-talet och de ovan nämnda i södra Sverige, medan däremot oroligheter i rikets östra delar och gränsområden under senare delen av 1600-talet inte verkar ha haft samband med någon militarisering av lokalbefolkningen.¹² Det finns alltså anledning att beakta om uppror i andra regioner i Europa med dessa karakteristika var begränsade till vissa tidsperioder. Detta skulle kunna tyda på samband med andra processer som statsmaktens grad av territorialisering och centralisering, skatternas utveckling, adelns roll, eller liknande.

Från öst under tidigmodern tid...

Om vi gör en utblick över Europa, finner vi att komplexet militariserad gränsbefolkning och sociala oroligheter är ett välkänt fenomen i de östra delarna under tidigmodern tid. Här kom emellertid motsättningar med rötter i gränsvärnets organisation att sammanflätas med de motsättningar som härrörde ur framväxten av den så kallade "andra livegenskapen", en nyfeodalisering av jordbruket.¹³

En rad uppror i Ryssland under 1600-talet hade sina rötter i tsardömetns användning av värvade kosacker och soldatkolonisation längs nya försvarslinjer i de omfattande gränsområdena mot söder. Jord, skattefriheter och adelstitlar hade tilldelats stora grupper, inte minst bönder som rymt från adelns gårdar, och när centralmakten snart försökte avveckla dessas privilegier och adliga status svarade de återkommande med uppror. Upproren var direkt kopplade till organisationen av gränsförsvaret och utfördes av militärt specialiserade grupper. Statusfrågor som innehavet av adelstitlar

12. Om Klubbekriget 1596–1597, se Heikki Ylikangas, *Klubbekriget: det blodiga bondekriget i Finland 1596–97* (Stockholm 1999), om beväpning och skattefrihet s. 217, 283, frågan om borgläger, och privilegier som gav undantag från pålagan mot en självförsvarspflicht, var en avgörande orsak till oroligheterna s. 105–115, 134–136; om motsättningen mot adeln s. 408. Om senare skeenden i de finska områdena, se Kimmo Katajala, "Bondeoroligheterna i Finland, lokalsamhället och statens växande ekonomiska fordringar", i Harald Winge (red.), *Lokalsamfund og øvrighed i Norden ca. 1550–1750* (Oslo 1992); dens., "The changing face of peasant unrest in early modern Finland", i Kimmo Katajala (red.), *Northern revolts: medieval and early modern peasant unrest in the Nordic countries* (Helsingfors 2004) s. 178–181.

13. Kopplingen mellan tidigmoderna östeuropeiska uppror och kampen mot en "second serfdom" görs exempelvis av Yves-Marie Bercé, *Revolt and revolution in early modern Europe: an essay on the history of political violence* (Manchester 1987). Innebörden av de nya typer av livegenskap som bredde ut sig från 1400-talet och framåt var ytterst varierande, se Paul Freedman & Monique Bourin (red.), *Forms of servitude in northern and central Europe: decline, resistance, and expansion* (Brepols 2005).

var ett framträdande element.¹⁴ Under senare delen av 1700-talet eskalerade användningen av förläningar och livegenskap i Ryssland, och ett stort antal bonderesningar kulminerade i Pugatjov-upproret 1773–1775. Liksom tidigare spelade kosacker som försvarade sina privilegier en drivande roll, men nu drogs även stora grupper av livegna bönder med, som utlovades jord och personlig frihet. Nya sociala grupper involverades alltså i upproren och mobiliseringen skedde med krav på personlig frihet som inbegrep både militärt privilegierade grupper och livegna bönder.¹⁵

I polsk-litauiska Ukraina uppstod en upprorsallians mellan militära privilegierade kosackgrupper och bönder under 1600-talet. Men här var såväl de värvade kosackerna som många militariserade bönder i de nykoloniserade östra gränsområdena befriade från skatter och den livegenskap som annars genomdrivits av den polska adeln. Uppror under 1630-talet och 1648 vände sig mot försök att avveckla dessa privilegier och att införa livegenskap för de undantagna grupperna. Rörelsen var omfattande, och inbegrep särpräglade idéer om en rutensk nation med frihetsideal som bland annat innefattade ett avskaffande av livegenskapen, och kosackerna skulle utgöra den nya nationens militära värnare.¹⁶

I Centraleuropa förekom liknande mönster vid gränsen mot det Osmanska riket. Redan under 1400-talet finner man i gränsområdena söder om Ungern exempel på resningar av militariserade bondestyrkor.¹⁷ Det stora bondeupproret i Ungern 1514 var till stora delar en reaktion mot en offensiv adel som tagit över skattesystemet och drivit igenom privilegier för sig själv och livegenskap för sina bönder. Upproret präglades också av religiösa inslag. Även här fanns emellertid en växelverkan med organisationen av gränsförsvaret. Upprorets inledning utgjordes av ett korståg mot osmanerna, ett korståg som övergick i en skatterevolt. Bondestyrkor vände sig mot den inhemska adeln och kyrkans ledare med hänvisning till hur dessa svikit sin uppgift att värna riket, och adeln hade riktigt nog ned-

14. John L. H. Keep, *Soldiers of the tsar: army and society in Russia 1462–1874* (Oxford 1985) s. 64–85. Om den militära organisationen, se även Brian L. Davies, *Warfare, state and society on the Black Sea steppe, 1500–1700* (London 2007).

15. Bercé (1987) s. 186f.

16. Davies (2007) s. 37f., 99–101; William H. McNeill, *Europe's steppe frontier, 1500–1800* (Chicago 1964) s. 112, 121f.; Orest Ubtelny, *Ukraine: a history* (Toronto 2000) s. 85, 88, 106f., 123–125. Den rutenska rörelsen inbegrep även lågadel och stadsbor.

17. Uppror inträffade vid Belgrad 1456 i samband med ett korståg, och i Styrien 1487, där bondestyrkor vägrade krigsbyten respektive skatter till adliga härförare respektive jordherrar, eftersom man ansåg att man själv stått för den militära insatsen, Norman Housley, "Crusading as social revolt: the hungarian peasant uprising of 1514", *Journal of Ecclesiastical History*, 49:1 (1998) s. 3f.

monterat ett tidigare omfattande gränsförsvär. Upprorsledarna framhöll att bönderna själva med påvens välsignelse och Guds mandat nu tagit över ansvaret för rikets värn, och samtidigt begärdes en restauration av det forna starka kungadömet.¹⁸

I Ungern-Kroatien rådde ett i det närmaste oavbrutet krigstillstånd mot osmanska sidan från 1526 till 1711. Detta ledde till en militarisering av befolkningen, där olika typer av krigarstånd utvecklade sig, ofta med en ärftlig status som leverantör av uppbåd till krigen och en identitet med starkt militaristiska förtecken.¹⁹ Från andra halvan av 1500-talet följde en rad uppror som vanligen involverade frågor kring gränsvärnande – och ofta samtidigt jordbrukande – grupperers sociala och politiska status och skattefriheter, samtidigt som upproren vände sig mot adelns genomdrivande av livegenskap och dessutom inte sällan var knutna till religiösa minoriteter som ville säkra sin trosutövning. Ofta hamnade de upproriska i en kunga- eller kejsarvänlig position gentemot lokala adliga eliter. Återkommande användes upprop om "tillbaka till gamla rättigheter" och "frihet" både för privilegier kopplade till gränsvärnsfunktionen, och mot livegenskap eller andra begränsningar för jordbrukare som genomdrevs av jordherrarna. I en del fall förekom allianser mellan grupper som främst var jordbrukare, och andra som i högre grad såg sig som gränsskrigare. Uppror som kan räknas hit är det i Kroatien 1573²⁰, de i Ungern under första halvan av 1600-talet²¹ och ett stort uppror 1703–1711²², samt serbiska militariserade gränsbönders, *Grenzers*, uppror 1717, 1728 och 1734.²³

18. Housley (1998); Gunther Erich Rothenberg, *The Austrian military border in Croatia, 1522–1747* (Illinois 1960) s. 5–7; Jenő Szűcs, "Die Ideologie des Bauernkrieges", i dens. *Nation und Geschichte: Studien* (Gyoma 1981) s. 329–378.

19. Linda Frey, *Societies in upheaval: insurrections in France, Hungary, and Spain in the early eighteenth century* (New York 1987) s. 108; flertalet bidrag i Janos M. Bak & Béla K. Király (red.), *From Hunyadi to Rákóczi: war and society in late medieval and early modern Hungary* (New York 1982).

20. Jmfr även med Österrike 1596 där dock krav att få fram klagomål mot adelns ekonomiska politik spelade en mer central roll, Bercé (1987) s. 157–179.

21. Bocskais uppror 1605–1606, Gabor Bethlens uppror 1619–1621 och 1623–1636, György I Rákóczis krig 1644–1645. I upproren spelade privilegierade gränssbor och jordlösa som krävde jord i gränsområdena en viktig roll. Under ett par av upproren användes massadlingar av ett stort antal *Szeklers* och *Haiduks*, som erhöll en tydligare status av skattebefriade jordbrukare. Kring 1700 utgjorde inte längre turkarna något större hot mot ungrarna eller habsburgarna och gränsförsvaret kom snart att spela en mindre roll. Frey (1987) s. 107 med referenser; McNeill (1964) s. 94, 100.

22. Rákóczis uppror 1703–1711 inbegrep komplicerade allianser, viktiga var de s.k. *hajdu*-gränsstäderna som vände sig mot att tyska och serbiska grupper tilldelades bättre privilegier för gränsvärnet, samt livegna bönder som av upprorsledarna utlovats skatte- och avgiftsfrihet samt ärftlig personlig frihet. Rörelsen blev emellertid alltmer dominerad av gammaladliga grupper som stod mot de nya habsburgska eliterna, Frey (1987) s. 61–76.

23. Rothenberg (1960) s. 29f., 50, 59f., 64, 69, 71–79, 84–126.

...till väst under senmedeltid

Om vi går vidare till västeuropeiska förhållanden blir förutsättningarna litet annorlunda. Här har vi inte att göra med någon andra livegenskap, och inte heller de omfattande *frontiers* som präglade de östeuropeiska slättterna.

Tidigt användes dock privilegierade gränsbefolkningar, soldatkolonisation och liknande, som kompletterade en mer allmän uppbådsplikt exempelvis i det karolingiska riket under 800-talet.²⁴ Men detta system försvagades med den feodala revolutionen på 1000-talet. Feodala borglän blev den nya samhällsorganisationen och tungt rustade ryttere blev basen för krigsorganisationen, vilket åtföljdes av den feodala ståndsideologin.²⁵ Intressant nog utmanades detta system vid sin tillkomst av Gudsfredsrörelsen. Den inbegrep i franska områden en social rörelse med beväpnad lokalbefolkning organiserad i miliser som, ofta i nära samverkan med kyrkan och kronan, vände sig mot borgherrar, rovriddare och liknande. Urbana miliser knöts in på 1100-talet närmare kronan i det militära försvaret mot att berörda städer erhöi olika friheter och privilegier.²⁶ Detta illustrerar att en mer utbredd beväpning kunde medföra problem för den feodala beskyddsordningen. Uppror i Frankrike under 1200-talet rörde ofta lokala herremän men verkar inte ha inbegripit några större element av militarisering.²⁷

En avgörande brytpunkt var processen av återmilitarisering av bönder och allmoge under senmedeltiden. Det brukar framhållas hur bönder nu på olika håll i Västeuropa kom att spela en mer framträdande roll igen i krigföringen med utvecklingen av armborst, och med uppbådens och infanteriets ökade roll, vilket inte sällan medförde att bönder fick ett stärkt

24. Vid denna tid var principen om allmän uppbådsplikt allmänt förekommande på många håll i Västeuropa, Philippe Contamine, *War in the middle ages* (Oxford 1984) s. 24–27.

25. En viktig studie av den feodala ideologins uttryck och etableringsskede är Georges Duby, *The three orders: feudal society imagined* (Chicago 1980).

26. J. F. Verbruggen, *The art of warfare in western Europe during the middle ages* (Woodbridge 1997) s. 159–163, jmf. Janken Myrdal, "Medeltida bonderesningar och bondekrig i Europa", *Folkets Historia* 23:2–3 (1995) s. 19f.; Gudsfredsrörelsens involverade andra skeenden som har diskuterats livligt i forskningen, se t. ex. T. Head & R. Landes (red.) *The peace of God: social violence and religious response in France around the year 1000* (Ithaca & London 1992).

27. I Liège revolterade befolkningen mot sin biskop och dennes ämbetsmän åtminstone 17 gånger mellan åren 1253 och 1384. Intressant nog kunde kritik mot det andliga värdet vid något tillfälle medföra att upprorsmän ersatte den etablerade andliga överheten med egna "biskopar" och liknande, Samuel K. Cohn, Jr, *Lust for liberty: the politics of social revolt in medieval Europe, 1200–1425: Italy, France, and Flanders* (Cambridge, Mass. 2006) s. 79.

politiskt inflytande. På många håll stödde kungamakten en allmän beväpning av den manliga befolkningen som skulle inkorporeras i hemvärn och i stads- eller landsbygdsmiliser. En etapp i detta var de allmänna vapenpåbud som kungjordes kring år 1500 i Spanien och England, och även tidvis i Danmark och Sverige, en utveckling adeln vände sig emot. En stärkt status för bönder visade sig på flera vis i den politiska kulturen. Bondestyrkor fick på många håll, inte minst i Sverige, en roll som allierade i adelns eller rivaliserande eliters fejder. Därigenom kunde de även driva egna intressefrågor kring i synnerhet skattefrågor just under en period när skatteuttaget började öka i samband med tilltagande militära kostnader. Allra tydligast blev kombinationen av tilltagande militärt och politiskt deltagande för bönder i Flandern, Friesland-Ditmarsken, Schweiz och Skottland-Wales, även Sverige kan nämnas. I några av dessa områden utvecklades så kallade bonderepubliker.²⁸ Större komparationer tyder på att detta har varit ett återkommande resultat när det militära deltagandet utvidgats i olika samhällen.²⁹ Det förekom också en mer "civil" våldskultur. Enligt nyare forskning var användningen av fejdsvåld, alltså en mer eller mindre rutinerad och åtminstone delvis sanktionerad konfliktlösning med våldsmedel, ännu framemot 1500 inte begränsad till adeln i delar av Västeuropa utan praktiserades även av bönder och stadsbefolkningar. På flera vis var alltså ståndsavgränsningen mellan adel och andra grupper mindre klar vid denna tid än vi ofta föreställer oss.³⁰

Den militära aspekten blir också tydligare i några av de stora upproren under 1300-talet. Välkänt är hur de förhållandevis nya bondearméerna

28. Contamine (1984) s. 85–90 passim; Verbruggen (1997) s. 5f., 111–117, 173, 181f. Om vapenpåbud, se, J. R. Hale, *War and society in renaissance Europe 1450–1620* (Leicester 1985) s. 74. Om allmogens beväpning i Norden se Jespersen (1999). Om kopplingen ökande beväpning och uppror, och om de s.k. bonderepublikerna, se Myrdal (1995) s. 23–29, 34–36. För en svensk kontext Dick Harrison, *Uppror och allianser: politiskt våld i 1400-talets svenska bondesamhälle* (Malmö 1997); Peter Reinholdsson, *Uppror eller resningar: samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige* (Uppsala 1998). I en svensk–dansk kontext Cederholm (2007). Jmfr i en norsk kontext Magne Njåstad, *Grenser for makt: konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca 1300–1540* (Trondheim 2003) s. 122–140.

29. För en komparation av militär organisation med ett långtida perspektiv över både Europa och Asien, se Azar Gat, *War in human civilization* (Oxford 2006) s. 323–400.

30. Jeppe Büchert Netterstrøm, "Øvrighederne, bønderne og fejden i Danmarks senmiddelalder", i Agnes S. Arnórsdóttir & Per Ingesman & Bjørn Poulsen (red.), *Konge, kirke og samfund: de to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder* (Århus 2007); Cederholm (2007) s. 364–369; Christine Reinle, *Bauernfehden: Studien zur Fehdeführung nichtadliger im spätmittelalterlichen römisch-deutschen Reich*, VSWG vol 170 (2003); Jeppe Büchert Netterstrøm & Bjørn Poulsen (red.), *Feud in medieval and early modern Europe* (Århus 2007).

och stadsmiliserna vände sig mot såväl den egna adeln som mot franske kungens skatter och krigföring i upproret i Flandern 1323–1328.³¹ Liknande finner vi för upproret Jacqueriet, i norra centrala Frankrike 1358. I nyare forskning har det visats ha sin grund i att bönderna i regionen övertog ansvaret för att värna sina hemtrakter mot härjande engelska styrkor, de egna herrarna ansågs därmed ha svikit sin plikt till militärt beskydd, och när kungen och borgherrarna sedan ändå ställde krav på nya pålagor reste sig bönderna.³² Kring 1380 kom en ny våg av skatterevolter i Frankrike, som vände sig mot en omläggning av krigsskatterna och mot adelns och andliga institutioners skattebefrielser.³³

Jacqueriet visar att den militära aspekten kunde utgöra ett centralt element även i riktigt stora uppror. Men frågan är om inte samma aspekt började framkomma även i gränsområden vid denna tid? I den sydliga gränsprovinen Foix finner vi alltsedan 1200-talet vidsträckta privilegier gällande rättigheter till bete och annat mot att lokalbefolkningen ställde beväpnade styrkor under regionens hertig när krig hotade. En del byar fick tillåtelse till allmän beväpning och självförsvarsrätt, och rätten att vid behov sluta fredsfördrag över gränsen. Området präglades av en tröghet i att anamma nya skatter och tiondeformer under senmedeltiden, och vid skatterevolter under 1300-talet argumenterade befolkningen att de utgjorde militär tjänst och därmed inte var skattepliktiga.³⁴ En annan dynamik finner man i området mellan floderna Seine och Oise. Under kriget mellan Burgund och Armagnac bad år 1411 bönderna i trakten om lov av kungen att få lämna sitt jordbruksarbete för att formera en egen försvarsarmé. Dessa styrkor kom efter krigets slut att utöva räder i trakterna.³⁵

I de södra franska gränsregionerna utvecklades en anmärkningsvärd konfliktkontinuitet. Under senare delen av 1500-talet förekom flera skatterevolter, och de upproriska hänvisade till äldre privilegier, exempelvis att områden i Dauphiné innehaft skattefrihet alltsedan 1341. Det förekom

31. William H. TeBrake, *A plague of insurrection: popular politics and peasant revolt in Flanders, 1323–1328* (Pennsylvania 1993).

32. Flera efterföljande oroligheter var också kopplade till att adeln inte ansågs uppfylla värdet mot engelsmännen, Cohn (2006) s. 36–38, 222. Men skatter och fogdar var också föremål för flera revolter och omfattande vägran åren 1356–1357, ibid. s. 221.

33. Cohn (2006) s. 81–83.

34. David R. Blanks, "Mountain Society: village and town in medieval Foix", Kathryn Reyerson & John Drendel (red.), *Urban and rural communities in medieval France: Provence and Languedoc, 1000–1500* (Leiden 1998) s. 186–190.

35. Cohn (2006) s. 38f.

skatter som dock var utformade som ett slags frivilliga kontributioner, där tanken om de manliga invånarna som "fria män" var central. Mitten av 1500-talet utgjorde en brytpunkt där dylika lokala privilegier snabbt avvecklades, förutom i delar av Pyrenéerna där hårda motsättningar kring skattefriheter fortsatte under lång tid.³⁶ Inpå 1600-talet kom i synnerhet i Languedoc en rad skatterevolter, men nu blev en mobilisering bland protestantiska delar av befolkningen mot den katolska kronans uniformitetskrav alltmer avgörande i motsättningarna och i upprorens mobilisering. Ett omfattande uppror 1703 rörde uniformitetskraven och även en offensiv skattepolitik. Mönster från förr fanns fortfarande kvar, de låga skatterna var troligen ett arv från tidigare gränsvärn, och befolkningen visade en beredskap på att bygga upp egna miliser som ställdes mot kronans styrkor.³⁷ Men själva gränsförsvarsfunktionen var inte längre drivande i motsättningarna mellan periferi och centrum, även om ett institutionellt arv från denna organisation fortfarande spelade in i nya motsättningar.

Kopplingen mellan gränsvärn, uppror och skatteprivilegier finner vi även i Italien. I flera av de under senmedeltiden expanderande norditalienska stadsstaterna kom bönder i bergsområden att spela en viktig roll i det militära värdet samtidigt som omfattande skatter lades på dem. En våg av antifiskaliska och antipatriciska uppror spred sig från sent 1300-tal och framåt, och i en del av upproren, som det kring Florens 1400–1403, utverkade upproriska bönder skattefriheter för det militära ansvaret, och även politiska rättigheter.³⁸

Få studier har gjorts av forskjutningar inom den politiska kulturens ideologiska eller normativa fält i samband med den senmedeltida militariseringssprocessen. Den forskning som gjorts har istället anknutit till kommunalism-modellen.³⁹ Ingångar kan vi dock få, exempelvis av den speciella utvecklingen i delar av de schweiziska områdena. I Graubünden kombinerades kring 1500 en militarisering av bönderna med en försvagning av adelsståndet. De olika byarna/dalarna sammansvärjde sig i förbund vars

36. Emmanuel Le Roy Ladurie, *Karnevalen i Romans: från kyndelsmäss till askonsdag 1579–1580* (Stockholm 1982) s. 46. För en större studie av upproren fr.o.m. sent 1500-tal i sydvästra Frankrike se Yves-Marie Bercé, *Histoire des croquants: étude des soulèvements populaires au XVIIe siècle dans le sud-ouest de la France*, bd. 1–2 (Genève 1974).

37. Frey (1987) s. 39–56, 106.

38. Cohn (2006) s. 18, 26f., 42–51, 144, 160. Detta kan jämföras med 1200-talet då uppror i samma trakter främst vände sig mot städernas annekteringar av omgivande landsbygdsområden.

39. Se t.ex. Peter Blickle, *Kommunalismus: Skizzen einer gesellschaftlichen Organisationsform*, bd. 1–2 (München 2000).

syfte var att säkra det militära försvaret, men som också bildade grunden för en ny politisk och rättslig organisation. Politiskt deltagande knöts direkt till att vara vapenbärande. Det var alltså inte i sin egenskap av husbönder utan som deltagare i försvaret som alla myndiga män – mer sällan kvinnor – nu deltog i politiska församlingar. I det politiska språkbruket blev frihetsbegreppet centralt, och det användes mobiliserande inte minst rörande böndernas ståndsfrihet under denna period.⁴⁰ På många håll i Europa spreds pamfletter med starkt antiadlig retorik, som tog fasta på utvecklingen i Schweiz och även Ditmarsken, vari argumentet att adel och överhet inte tog sitt ansvar för det militära beskyddet framhölls, dylika pamfletter producerades även för svensk publik. I de tyska områdena reagerade de adliga eliterna mot hur ståndsordningen utmanades av schweizarna, och det förekom en utbredd oro för att befolkningen skulle "turn Swiss".⁴¹

Andra aspekter finner man i samband med det stora tyska bondeupproret 1524–1525. Beväpningen var utbredd bland befolkningen i söder, och bönder hade en formell rätt att bära vapen i vissa städer. Under upproret använde bönderna sig av kristliga edsförbund, som inledningsvis var ägnade att på rättslig väg genomdriva böndernas ekonomiska krav gentemot adeln, men med en eskalerande våldsanvändning utvecklades sammanslutningarna istället till krigsorganisationer. Under upproret kombinerades ekonomiska krav gentemot adeln med försök till alternativ politisk-rättslig organisation och anspråk på frihet och rättigheter, däribland krav att bönderna skulle erkännas som politiskt stånd och att olika typer av livegenskap skulle avvecklas. Även här kan man misstänka att kraven på en starkt politisk-rättslig status till delar var knuten till beväpningen.⁴² Liksom i Frankrike anar vi av forskningen rörande de inre tyska regionerna att de militärt

40. Randolph C. Head, *Early modern democracy in the Grisons: social order and political language in a Swiss mountain canton, 1470–1620* (Cambridge 1995). För en översikt över den varierande utvecklingen i olika delar av Schweiz under denna period, se Njåstad (2003) s. 37–45.

41. Thomas A. Brady, *Turning Swiss: cities and empire: 1450–1550* (Cambridge 1985); Guy P. Marchal, *Die frommen Schweden in Schwyz: das "Herkommen der Schwyzer und Oberhasler" als Quelle zum schwyzerischen Selbstverständnis im 15. und 16. Jahrhundert* (Basel 1976) s. 74–79; Gunnar Blomqvist (utg.), *Den fornsvenska dikten om ett gyllene år*, SSFS hft. 243 (Uppsala 1970) t.ex. s. 84, 489–493; jmf Cederholm (2007) s. 426.

42. Peter Blickle, *Die Revolution von 1525* (München 1993) t.ex. s. 83, 157f., 162, 170 passim. Efter upproret undvek de segrande adelsmännen och furstarna en mer omfattande avvärjning av bönderna i regionen, Thomas F. Sea, "The German princes' responses to the peasants' revolt of 1525", *Central european history* 40:2 (2007) s. 235f. Pamfletter under upproret underströk böndernas rätt att försvara sig med vapen mot herrarnas övergrepp, Victor D. Thiessen, "To the assembly of common peasantry: the case of the missing context", *Archiv für Reformationsgeschichte*, vol. 86 (1995) s. 189f.

präglade bondeupproren minskade i betydelse efter 1525 eller senast in på 1600-talet. Generellt framhålls en juridifiering av konflikterna, och att tilltagande byråkrati och statligt våldsmonopol åtföljdes av en lokal och regional politisk representation för bönderna. Flertalet revolter inträffade i smärre furstendömen, och vände sig mot hur de växande kostnaderna för byråkratin inte motsvarades av den rättstrygghet som utlovades.⁴³

En preliminär konklusion

Av dessa utblickar framgår att många bondeuppror och andra oroligheter i det medeltida och tidigmoderna Europa hade kopplingar till att bönder och allmoge deltog i det militära försvaret av de framväxande territorialstaterna. Motsättningarna förefaller följa ett visst kronologiskt mönster. Västeuropeiska uppror under senmedeltiden, även flera av de riktigt stora, involverade inte sällan militärt värn, bristande beskydd från herrar och överhet, och i en del fall skattebefrielser/privilegier. Detta präglade såväl gränsområden som mer centrala regioner. Efter reformationen tilltog religiösa motsättningsars roll inom förhållandet periferi – centrum i samband med uppror, samtidigt som framväxten av mer centralt organiserade militära och byråkratiska strukturer ändrade förhållandena, bland annat överläts gränsvärn i mindre grad till gränsbefolkningarna, och bondeuppror fick även generellt en annan karaktär. I Centraleuropa förekom från 1500-talet på många håll samma mönster, med stora grupper av militariserad gränsbefolkning som begärde eller ville försvara rättigheter i anslutning till sin militära funktion. Uppror i dessa regioner tenderade att i större grad även involvera spänningar mellan bondegrupper och jordadeln, där inte minst den framväxande nya livegenskapen spelade en viktig roll. Ju längre österut desto mer präglades gränsvärnets organisation av soldatkolonisation och användning av särskilda etniska grupper, vilket gav motsättningar kopplade till gränsvärnet en delvis annorlunda karaktär. Under perioden 1500–1800 hade många av de större upproren i östra Europa kopplingar till organisationen av gränsvärn och militariserad gränsbefolkning.

Dessa förskjutningar är inte oväntade med tanke på utvecklingen av de territoriella staterna och framväxten av nya militariserade gränsområden i öster. Om man söker orsaksförklaringar till denna typ av uppror enligt

43. Winfried Schulze, *Bäuerlicher Widerstand und feudale Herrschaft in der frühen Neuzeit* (Stuttgart 1980); Helmut Gabel, *Widerstand und Kooperation: Studien zur politischen Kultur rheinischer und maasländischer Kleinterritorien (1648–1794)* (Tübingen 1995).

en institutionellt inriktad tolkningsmodell kan själva förekomsten av lokal krigsorganisation ha spelat en avgörande roll för att upproren kunde mobiliseras. I forskningen har därutöver konstaterats att bondeuppror mer generellt hade sin tyngdpunkt i västra Europa under senmedeltid och 1500-tal, för att sedan sakta förskjutas till östra Europa under 1600-talet och framåt.⁴⁴ Intressant i detta sammanhang är vilka frågor som kom att lyftas i det mer begränsade antal oroligheter vi ovan gått igenom. Vissa frågor och principer var återkommande, och vi kan jämföra med de tematikerna som nämndes ovan i samband med de dansk-svenska gränsupproren kring 1500. Utöver frågan om beväpning och skatt är de adelsfientlighet, jordstatus samt uttryck kring status och frihet.

Adelsfientlighet

Till att börja med har vi frågan om adeln, i dess funktioner som krigande stånd, politisk elit och som jordherrar. Uppenbarligen korrelerade återkommande en mer omfattande militarisering av en bredare befolkning med att adelns olika funktioner kunde ifrågasättas mer eller mindre djupgående enligt vissa mönster i samband med stora sociala proteströrelser. Samband mellan att å ena sidan kritisera adel och stormän för bristande värn – i första hand militärt, alltså ett argument med fokus på ståndets militära och politiska funktion, och att å andra sidan kunna organisera en alternativ militär organisation, möter vi i Gudsfredsrörelsen under 1000-talet, och under de senmedeltida västeuropeiska upproren. Den senmedeltida utvecklingen sammanfaller med kungamakternas försök att bredda sin militärorganisatoriska bas. Upproren i samband med den andra livegenskapen i Östeuropa vände sig snarare mot adelns expanderande anspråk i sin roll som jordherrar, där underlydande bönders krav på olika typer av frihet kom att samverka med militariserade gränsgruppers krav på adelsliknande skattefriheter, privilegier och liknande. Även här utmanades adelns militära roll, men i många fall inte direkt av de underlydande bönderna utan av

44. Vissa skillnader finns mellan olika bedömningar. Heikki Ylikangas ser utifrån Jacquart, Schulze m.fl. en kulmen i antal uppror under 1590-talet i västra Europa, med t.ex. 374 uppror i Provence mellan 1596–1705 och 380 konflikter i Brandenburg 1650–1800, "The historical connections of European peasant revolts", *Scandinavian Journal of History* 16:2 (1991) s. 85–104, även Ylikangas (1999) s. 402–404 med referenser. Janken Myrdal har studerat de stora bondeupproren, och funnit att de i västra Europa snarare kulminerar under 1400-talet fram till 1525, men även hade toppar vid kriserna kring 1310 och 1595, Myrdal (1995) s. 44f. Man kan jämföra med Cohn (2006) som visar på ett stort antal revolter (1112 st.) under främst senmedeltiden i Italien, Frankrike och Flandern, dock med en övervikt för urbana miljöer.

grupper dessa allierade sig med. Men något absolut samband mellan militarisering och adelsfientlighet kan vi knappast tala om vare sig i väst eller öst, eftersom det förekom gränsområden med en ömsesidig militarisering av gränsadel och underlydande bönder, där dessa kunde samverka, exempelvis som allierade i fejder och genom att förvärva gemensamma privilegier.

Skattefrihet

Skattefrihet och liknande privilegier var ett återkommande krav, främst i militariserade gränsområden. Detta gäller från sydfranska och svensk-danska senmedeltida gränsområden till den långa militära östeuropeiska gränslinjen mot Osmanska riket och tatarområden under tidigmodern tid. Men i öst präglades motsättningarna mer av särskilda privilegierade grupper, och frågan om status kunde för sådana grupper bli långtgående. I en del fall kan man tala om en militariserad lågadel som värjde sig mot ständsdegradering. I väst kan vi på ett mer direkt vis tala om en sedan tidigare bofast bondebefolkning i gränsområden. Här verkar dock kopplingen mellan gränsområden med privilegier och större bondeuppror inte ha varit lika kännetecknande. Ofta kompliceras dessutom frågan av att låga skattenivåer i gränsområden ibland snarare var en effekt av fattigare jordbruk som berodde på eftergifter med anledning av krigsutsatthet och härjningar, än att centralmaktens kontroll var försvagad. De kan också ha varit ett arv av ett tidigare gränsvärn.

Relativiseringen av skatteplikten var egentligen inget märkvärdigt. Regionala privilegier var en återkommande lösning för styret av de vanligen ganska heterogena rikena under medeltid och även tidigmodern tid. Under medeltiden var olika mer lösliga former för anslutning till riken och kungamakt ofta ett levande alternativ, främst i mer perifera regioner.⁴⁵

Jordstatus

Frågor kring förfogandet över jorden återkom på olika vis, och hade inte sällan bäring även på skattefrågor. I senmedeltidens Västeuropa rädde på

45. Harald Gustafsson, "The conglomerate state. A perspective on state formation in early modern Europe", *Scandinavian journal of history* (1998) s. 189–214. Se diskussion om norska, jämtländska och schweiziska förhållanden Njåstad (2003) s. 157, 207f., 244–250. Relevant är här den tidigare tributformen innan skatteväsendets etablering, se Thomas Lindkvist, *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt: organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid* (Uppsala 1990); Mats Mogren, *Faxeholm i maktens landskap: en historisk arkeologi* (Malmö 2000) s. 128f. Jmfr diskussion om skånsk-småländska förhållanden i Cederholm (2007) s. 476–481.

många håll särskilda jordstatusförhållanden i gränsområden, ofta med rötter i gränsvärnet. Men de verkar sällan ha varit ämne för större uppror och revolter, utan kom istället att ingå i mer juridifierade konflikter med centralmakt eller jordherrar vid försök till uniformering av jordförhållandena under tidigmodern tid.⁴⁶

I Östeuropa kom frågan om jordstatus att främst implicera krav på personlig frihet för de livegna bönderna, och på flera håll restes krav på regelrätt självägande. I upproren kopplades ibland dessa krav till krav på privilegiebaserade friheter och på politiskt inflytande. Men vanligare var att privilegierade militära grupper gjorde anspråk på en adelsliknande status och stred för sina friheter i form av privilegier medan bondegrupper ofta blev allierade med krav på personlig frihet enligt tropen frihet från tyranni, och ekonomisk frihet med rätt till ägande av jord.⁴⁷

Status och frihet

På senare tid har statusbegreppet kommit att lyftas fram i upprorsforskningen.⁴⁸ Att diskutera uppror och militärt deltagande utifrån statusaspekter kan vara fruktbart. Här kan vi nöja oss med att ta fasta på en aspekt på status och ståndsordning i den medeltida och tidigmoderna politiska kulturen. Uppenbarligen medförde vidgat militärt deltagande med skattefriheter att den rådande ståndsordningen med en privilegierad krigaradel ifrågasattes. Under hela perioden förefaller själva frihetsbegreppet

46. Om "tenant right", skattebefrielser och de återkommande uppbåden i norra England under senmedeltiden, Richard Hoyle, "An ancient and laudable custom: the definition and development of tenant right in North-Western England in the Sixteenth Century", i *Past & Present* 116:1 (1987) s. 25–32; Steven G. Ellis, "The English state and its frontiers in the British isles, 1300–1600", i Daniel Power & Naoumi Standen (red.), *Frontiers in question: Eurasian borderlands c. 700–1700* (New York 1999) s. 163f. I södra Frankrike och Katalonien levde under högmedeltiden äldre allodiala småjordar kvar som knöt samman icke-feodala friheter med "förmågan att försvara sig själv", Blanks (1998) s. 185f. I Danmark var under medeltiden självägande och en särskild kategori av bönder med militära funktioner och låga avgifter starka i vissa gränsområden och längs viktiga fjordar, Anders Bøgh, "Bundones Regis: selvejebøndernes antal og funktioner – især i senmiddelalderen", i Agnes S. Arnórsdóttir, Per Ingeman & Bjørn Poulsen (red.), *Konge, kirke og samfund: de to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, (Århus 2007) s. 117–141.

47. Om hur frihetsbegreppet användes av livegna bönder i främst tyskspråkiga områden i kampen mot livegenskapen, se Jan Klußmann (red.), *Leibeigenschaft: bäuerliche Unfreiheit in der frühen Neuzeit* (Köln 2003).

48. Se t.ex. Philippe Depreux (red.), *Revolte und Sozialstatus von der Spätantike bis zur frühen Neuzeit* (München 2008), där diskussioner kring status i samband med uppror används i olika bidrag för att belysa exempelvis ideal om jämlikhet, hur social och politisk inklusion kunde eftersträvas, lokala eliters roll, mobilisering kring begrepp som frihet och *Gemeinde* som föreställda gemenskaper.

ha varit centralt i detta spel. Att bära vapen och delta i det militära värdet konnoterade till att vara en "fri man". Att vara fri var under medeltiden att vara "frälse" vilket åsyftade frihet från andras resursanspråk, och en juridisk självständighet gentemot kungamakt och andra människor. Inte sällan innebar adelskapet också ett inträde på den politiska arenan, och här spelade utverkandet av privilegier en fundamental roll.⁴⁹ Intressant nog finner vi att alla dessa uttryck för frihet kunde lyftas fram av en militariserad bondebefolkning i samband med uppror. Krav på skattefrihet var återkommande, och detta hade starka konnotationer till en särskild grad av frihet – innan skattesystemet helt etablerats rädde en utbredd föreställning att skatter enbart erlades av ofria eller besegrade folk, inte av fullvärdiga medlemmar i samhället.⁵⁰ Detta framgick som vi har sett tydligt i franska senmedeltida gränsprovinser. Vi kan jämföra med den envetenhet de olika semiadliga gränsförsvarsgrupperna i Östeuropa försvarade sina privilegier med under tidigmodern tid. Att vara fri implicerade också politiskt deltagande, vilket utanför de så kallade bonderepublikerna kanske som mest tydligt uttrycktes i det tyska bondeupproret 1524–1525. Som element i en politisk kultur kunde dessa kopplingar vara framträdande i områden där bönder övertog den militära skyddsfunktionen, och där samtidigt adeln var obefintlig. Detta har vi ovan sett i ett av de schweiziska edsförbundens utveckling under 1500-talet, där frihetsbegreppet framhölls i det politiska språket, och konnoterade till de enskilda deltagande människors politiska och militära status, samt frånvaron av adel och på ett kollektivt plan edsförbundens fria ställning mot yttre politiska krafter.

Det normativa begreppet *frihet* har diskuterats en hel del inom forskningen, i synnerhet i anslutning till den kommunalistiska modellen. Inte minst har framhållits hur frihet konnoterade till att man var ett rättssubjekt, innehade domskraft och inte var underställd en herres jurisdiktion. Att få delta i rättens gestaltning och uttolkande var ett ideal från lokalsamhället som bönder försökte vidmakthålla i de tyska områdena under upproret 1525. Drivkraften genom denna frihetsförståelse, nära knuten

49. Janet Coleman, "Structural realities of power: the theory and practice of monarchies and republics in relation to personal and collective liberty", i Martin Gosman & A. J. Vanderjagt & Jan Veenstra (red.), *The propagation of power in the medieval west* (Groningen 1997) s. 213; "fräls" o "frälse" i K.F. Söderwall, *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*, bd I (Lund 1884) s. 343–345. För ett större komparativt perspektiv om – främst beridna – krigare i feodala och semi-feodala samhällen, se Gat (2006) s. 323–400.

50. Utifrån Skandinavien se Bjørn Poulsen, "Kingdoms on the periphery of Europe", i Richard Bonney (red.), *Economic systems and state finance* (Oxford 1995) s. 106.

till idéer om lag och rätt, kom i väst att under tidigmodern tid kanaliseras genom utbyggda juridiska kanaler eller politisk representation regionalt eller undantagsvis på riksplan.⁵¹ Men det finns alltså anledning att till dessa valörer foga en frihetsförståelse med statusinriktade inslag som var kopplad till själva beväpningen och det egna värdet, som i anslutning till en militarisering av befolkningar åtföljdes av ett stärkande av andra aspekter av frihetsbegreppet, såväl i institutionell praxis som i språk och normbildning i den politiska kulturen.⁵² Detta kan vara en viktig utgångspunkt för att nå en bättre förståelse av element i många uppror i för- och tidigmodern tid.

Slutdiskussion

I diskussionen om politiska och rättsliga värderingar, begrepp och ideal under senmedeltiden har den kommunalistiska ansatsen blivit central. Det brukar framhållas att normer som härrörde ur lokalsamhällenas interna organisation fick större politisk sprängkraft med starkare politiska representationsformer under senmedeltiden och framåt. Här bröts normer kring undersåtars rätt till husnödtorft, personlig frihet, lag och rätt, fred, allmännytta med flera i växande grad mot de hierarkiska principer som befordrades av en feodal överhet eller en alltmer centraliserad statsapparatur.⁵³ *Fred* var den kanske viktigaste principen, och ingick återkommande i de krav som ställdes på herrar och överhet.⁵⁴ Men som vi har sett kunde bönder och allmoge i samband med militarisering även utgå från mer militaristiska kategorier, där beväpning och militärt deltagande i samband med uppror kunde användas för att relativisera skatter och hierarkiska ständsstrukturer. Detta torde vara en viktig illustration av hur element i vad vi idag kallar politisk kultur var kopplade till praxis och institutionella strukturer, och att militär organisation kunde spela en roll när förskjutningar inträffade även vad gällde normer och värderingar. Detta

51. Peter Blickle, "Reformation und Freiheit", i Stephen E. Buckwalter & Bernd Moeller (red.), *Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch* (Gütersloh 1998) s. 48–51; Blickle (2000) bd 1, s. 116–128; Giatgen-Peder Fontana, *Rechtshistorische Begriffsanalyse und das Paradigma der Freien* (Zürich 1987).

52. Jmfr diskussion i Cederholm (2007) s. 441–449, om hur militariseringen i den dansk-svenska gränsregionen åtföljdes av stärkta politiska kompetenser hos lokalsamhällena med utverkande av privilegier, initiativ till gränsfreder, användningen av sammansvärjningar mellan härader och liknande.

53. Se diskussion med referenser i Cederholm (2007) s. 374–397.

54. Se not 3 ovan.

illustrerar en problematik kring struktur och förändring som tidigare har diskuterats rörande mentaliteter, nära knutna till *longue durée*-ansatsen. Mentalitetsbegreppet riskerar medföra en reifiering av vår analys av vilka attityder som präglat människor under olika tidsperioder.⁵⁵ För att undvika liknande reifiering kan politisk kultur inte uppfattas som en förklarande ram för sociala och politiska skeenden utan bör själv analyseras och förstås som en process, där institutioner och normativa ideal kontinuerligt reproduceras och därmed är öppna för förändring.⁵⁶ Uppror, liksom andra sociala skeenden, utmärks av denna dubbelhet – reproduktion och förändring.

Om vi ser på de anti-adliga uttrycken i upproren i denna studie kan man välja ideologimodellen som utgångspunkt. De maktägande eliterna använde ståndsideologin för att legitimera innehav av olika makt- och ekonomiska resurser. En hierarkisk samhällsformation legitimerade särintressen, formulerade som generella intressen – i detta fall det militära värnets. Men denna "public transcript" kunde vridas om av de underlydande vid tillfällen då legitimiteten ifrågasattes – exempelvis för att det militära värnets inte fungerade, eller när nya grupper tog ansvar för det.⁵⁷ Uppenbarligen fanns det i sådana sammanhang möjligheter att politiskt och retoriskt knyta samman olika aspekter av bärande argument och normer som lyftes fram i proteströrelser, som vi har sett med frihetsbegreppet när kampen mot den personliga ofriheten under livegenskapen under jordherrar kunde länkas ihop med krav utifrån principen om militärt beskydd. På andra håll, inte minst i väst, rubbades inte den grundläggande formationen eller ståndsideologin, men kunde erhålla nya former. I en del gränsområden organiserade adel och stormän med underlydande bönder gränsvärnet mot erhållandet av privilegier och andra fördelar.⁵⁸

Men det kunde också inträffa förskjutningar i normsystem och institutionella strukturer i samband med uppror och militarisering som var mer djupgående, och inte behövde ha direkt bäring på väpnade uppror *per se*,

55. Se t.ex. Hervé Martin, *Mentalités médiévales, XIe–XVe siècle* (Paris 1996) som bl.a. betonar hur ståndsforeställningarna när det gällde det andliga ståndet tidvis var ytterst rörliga under medeltiden, Martin jämför mentalitet med ideologi.

56. Ronald P. Formisano, "The concept of political culture", *Journal of Interdisciplinary History* 31:3 (2001) s. 393–426.

57. Här närmar vi oss en modern förståelse av ideologi och hegemoni, i detta fall utifrån James C. Scott, *Weapons of the weak* (New Haven 1985) s. 288, 317f., 337–340, 345–347; dens. *Domination and the arts of resistance: hidden transcripts* (London 1990) s. 4, 13f., 18, 77f., 90–107.

58. Jmfr om engelska gränsområden, Ellis (1999); dens. "Civilizing Northumberland: representations of englishness in the Tudor state", i *Journal of Historical Sociology* 12:2 (1999) s. 103–127.

troligen då främst i områden som å ena sidan genomgått en tydlig militarisering och å andra sidan präglats av en försvagad, splittrad eller obefintlig traditionell jordadel eller rikselit. Liksom bönder här övertog värnet kunde de uppenbarligen överta delar av den adliga elitens självsyn, ståndsideologin omformades till ett militärt präglat medborgarideal, för att uttrycka saken litet anakronistiskt.⁵⁹ Ett mer jämlikt – mellan män – militärt deltagande tenderade att generera förskjutningar med bäring på statusuttryck, synen på frihet och andra värdebegrepp, och på olika sociala relationer. Denna fråga torde behöva studeras mer, inte minst komparativt, i anslutning till studier av uppror och militariseringsprocesser i äldre tid.⁶⁰

Med ett *longue durée*-perspektiv har vi här kunnat laborera med ett långvarigt, svårfångat samhällssystem (för enkelhetens skull kallar vi det feodalt), som återkommande producerade egna anti-teser, samtidigt som systemet i sin helhet förblev förhållandevis stabilt. Systemet byggde ideologiskt på en exklusion av bönder från militärt deltagande, förutsatte en politisk och ekonomisk underordning, och föregicks och efterföljdes av andra system där denna kombination av logiker inte var rådande. I praktiken fungerade emellertid ofta inte den militära exklusionen, vilket uppenbarligen vid sidan av, och inte sällan i kombination med, ekonomiska och politiska frågor var en mobiliseringsfråga för uppror och andra former av organiserat ifrågasättande underifrån. Man kan säga att ett grundläggande historiskt problem *longue durée*-ansatsen rör sig kring inte gäller förändring eller kontinuitet, utan snarare samspelet mellan dessa.⁶¹ Det kan illustreras med iakttagelserna här, där ett system, sett med ett *longue durée*-perspektiv återkommande utmanades inifrån, delvis just genom de normer det producerade. Den långa europeiska feodalismen var "kontrapunktisk".

59. Blicke talar gärna om hur kommunalistiska principer tenderade att dra mot republikanska ideal, se Blicke (2000) bd. 2. Jmfr om Graubünden kring 1500: "Rhaetian commoners did not challenge the ideology of late medieval feudalism, but simply subverted its principles for their own ends by communalizing it." Head (1995) s. 32.

60. Inte minst genusrelationer skulle behöva belysas. Än så länge har fokus i dylika komparativa undersökningar snarast legat på hur statusuttryck och makt över ekonomiska resurser samspelat med militär specialisering, t.ex. Gat (2006).

61. Se t.ex. Elisabeth Elgäns bidrag i detta nummer.

Peasants as defenders – arms, status and uprisings. European feudal counterpoints in the *longue durée*, c. 1000–1800

Peasant revolts in Europe in the period 1000–1800 often involved militarized peasants. In Western Europe, this appeared in particular between 1300 and 1500 in connection with the late medieval process of militarization of the population. After the sixteenth century a similar process took place in central and Eastern Europe, where the revolts tended to be dominated by border and frontier populations. In both areas, revolts were triggered by complaints of failed military protection and demands for tax privileges. Such demands were viable especially in border regions in the west until 1600 but for far longer in the east. Anti-aristocratic sentiments were also common. In the east, the border gentry often allied with the peasant group's anti-feudal struggle against the "second serfdom". From different perspectives, the partners in such alliances could invoke ideas of personal and judicial freedom, as well as of freedom from taxation, which corresponded to the right to bear arms. Assuming responsibility for military defence on the one hand opened for a questioning of established hierarchical relations, because protection was a cornerstone of feudal ideology. On the other hand, militarization in non-noble dominated regions tended to foster traditional feudal ideas and functions of status, political competence etc. among peasants and were often invoked in uprisings. This illustrates the importance of a procedural understanding of political culture and ideology, norms and values in the analysis of social phenomena also from a *longue durée*-perspective. European feudalism can be seen as a long-lived system that was frequently contested by the subjected peasants, with regard to economic, political, and military issues.

Keywords: Peasant revolts, political culture, peasants in arms, border societies, status, feudalism, ideology, protection, militarization, Europe, *longue durée*, estates.